

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

Луговий О.М. (Одеса, Україна)

БЕРЕЗАНСЬКИЙ РУНІЧНИЙ КАМІНЬ В ЙОГО ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Березанський рунічний камінь – давно відома епіграфічна пам'ятка. Цей камінь з о. Березань (47×48 см., черепашковий вапняк) містить напис: „Grani gærri h(u)alf þæssi æftir Ka(r)l fēlaga sin”, що перекладається як „Грані зробив цей курган по Карлу, своєму товаришові”. Його було віднайдено відомим археологом, дослідником Березані Е.Р. фон Штерном 1905 р., опубліковано професором Санкт-Петербурзького університету Ф.О. Брауном¹. Нині камінь зберігається в експозиції Одеського археологічного музею (№ 50378)². Тут же в Одесі 1913 року з каменем ознайомився шведський археолог Т.Ю. Арне і наступного року опублікував знахідку в журналі “Fornvannen”³, представивши її скандинавським вченим. Напис на камені вже Оскар Монтеліус у 1914 р. коротко ідентифікував як шведський⁴, а Т. Арне через форму слова hvalfa – вужче, як готландський. В той же час він підкреслював, що ім'я Грані відоме лише в Ісландії.

Остання публікація цієї пам'ятки належить О.О. Мельниковій⁵, яка не наважилась однозначно відповісти на питання про етнічне походження Карла та Грані. За рунологічними даними, Березанський рунічний камінь не може бути молодшим за середину XI ст., а отже не відноситься до часу жвавої дії Дніпровського (Східного) шляху. Верхньою межею при датуванні знахідки зазвичай вважають початок XII ст.

О.О. Мельникова вказує також на ту обставину, що поховання Карла було дуже архаїчним. По Карлу було насипано курган, а на камені відсутній хрест. Ці ознаки вказують на язичництво Карла і на те, що мандрівники не могли бути паломниками до Палестини, як це припускає російська дослідниця. Швед-язичник XI чи навіть XII ст. не мусить дивувати, адже у Швеції все ще діяло язичницьке капище в Уппсалі.

Острів Березань був добре знаний в середньовіччі під назвою острів св. Еферія або Елферія. Константин Багрянородний вказував на нього як на місце, розташоване на відстані чотирьох днів шляху від острова Св. Григорія – Хортиці. На острові Еферія купці-роси робили зупинку в день-два для переоснащення своїх суден⁶. Русько-візантійський договір 944 р. забороняв росам залишатись на острові на зиму⁷, тобто фактично колонізувати його, перетворюючи на постійну базу.

Хронологічні рамки знахідки роблять її дуже цінним історичним джерелом для вивчення контактів Русі, Візантії та країн Скандинавії XI-XII століть. Прямі контакти населення цих країн на часі стали рідкісними і тому є можливість реконструювати обставини, за яких вказана епіграфічна пам'ятка могла з'явитись і спробувати знайти подію, яка слугувала б *terminus ad quem* для неї.

Як ми вже встановили, камінь навряд чи був залишений купцями чи паломниками. Однією з найчисельніших груп мандрівників зі Скандинавії до Візантії Дніпром були вояки-варяги. Руська літописна традиція востаннє згадує варягів у руському війську під 1043 р. (Софійський І⁸, Воскресенський⁹ та Ніконівський¹⁰ літописи). Якийсь загін, цілком можливо загін Ингвара-Мандрівника¹¹, взяв тоді участь в виправі Володимира Ярославича супроти Візантії. Та чи означає це, що система найму варягів на Русі, складова ланка скандинавського вектору постачання вояків зі Скандинавії до візантійської армії, надалі припиняє свою дію?

Спробуймо встановити, чи діяли окремі ланки системи після середини XI ст., себто після смерті Ярослава Мудрого. Цьому правителю вдалось відновити мир із Візантією, а відповідно поновити і відряджання русичів і, вірогідно, варягів до імперії ромеїв.

Києво-Печерському патерику (Берсеневський список 1406 р., § 11) відомі варяги зі Скандинавії на князівській службі і пізніше від останнього спомину варягів у Повісті врем'яних літ. Так, князю Всеволоду Ярославичу служив якийсь ярл Шимон. Про нього відомо, що він був племінником ярла Якуна Сліпого, ватажка варягів дружини Ярослава в бою на Листвені 1024 р. Якун вигнав із вотчини Шимона, разом з його братом Фріандом після смерті їхнього батька Африкана. Брати служили Ярославу Володимировичу, пізніше – його сину Всеволоду. Шимон 1068 р. взяв участь у битві на Альті з половцями, де з ним стались чудеса, змальовані в Патерику¹². Ф.О. Браун з лінгвістичних міркувань вважав усе сімейство шведами, а М.Ф. Мурьянов, загалом погоджуючись, додав, що це шведи, які вже піддалились південноєвропейському християнському впливу¹³. Дійсно, Африкан носить досить рідкісне християнське ім'я, невідоме у Візантії, проте знане на латинському заході. Він, ясна річ, є християнином і замовив величезне розп'яття, яке прикрасив золотим поясом за італійською „модою”. Син Африкана Шимон прийняв православне ім'я Симон від Антонія Печерського та пожертвував пояс і багато грошей на будівництво Успенського собору Києво-Печерської лаври, образ якого двічі являвся йому. Вказані події відбулись перед 1073 р., коли було закладено Успенський собор, в основу метричної системи якого покладено довжину цього пояса.

Після смерті Ярослава починається перманентний розпад єдиної ранньофеодальної держави на ворогуючі територіальні князівства. Русичі втратили інтерес до візантійських грошей. Внаслідок цього, а також через зникнення єдиного державного центру, сходить нанівець потік скандинавських найманців, які раніше уторованим шляхом йшли через Київ до Візантії, підпитуючи налагоджений шлях для самих русичів¹⁴. Відповідно до внутрішньої ситуації на Русі і політика Візантії в регіоні стала більш гнучкою, маневреною та вибірковою¹⁵.

1069 р. кияни на вічі все ще погрозували вирушити „в гречську землю”, спаливши Київ, якщо ані Всеволод Переяславський, ані Святослав Чернігівський не забажають захистити їх від погрози повернення до Києва Ізяслава Ярославича¹⁶. В.В. Мавродін, В.Т. Пашуто та М.В. Левченко вважали, що погроза походила від купців-гречників¹⁷. І.Я. Фроянов додає до купців вправних ремісників, чиї вироби гарантували їм безбідне існування в будь-якому куточку тодішнього цивілізованого світу, та вояків київської тисячі, яких у Візантії охоче взяли б до війська¹⁸. Загальна кон'юнктура все ще підтримує такий соціальний інтерес, „вплив Візантії на свідомість русичів”, яку тут підкреслював автор ідеї візантійської співдружності народів Дмитро Оболенський¹⁹.

У Візантії „роси” ще відзначені у військових діях проти повсталого Іоанна Врїєннія під Афіром 1077 р.²⁰ Екскусійні клаузули хрїсовулів пам'ятають їх до 1088 р.²¹ Таким чином, постійний контингент росів-слов'ян припинив своє існування впродовж десятиліття чи двох після поразки при Манцикертї 1071 р.

Участь 5-тисячного руського загону в перемозі візантійців та половців над печенігами у квітні 1091 р. досі лишається гіпотезою²². Правління Володимира Мономаха, котрому вдалося політично консолідувати Русь, вже зовсім не відзначене фактами військового співробітництва з Візантією, а лише конфліктами та династичними союзами²³. Для кінця XI ст. Г.Г. Літаврїн формулює відносини Візантії та Русі наступним чином: „Несмотря на крайнюю опасность, в которой империя находилась в 80-90-е годы XI в., император, обращаясь на Запад с унижительными воззваниями о помощи, ни разу не попытался получить ее у русских”²⁴.

Тим не менш, в середині XII ст. декілька акцій міжнародного значення дають привід говорити про потепління у сфері військового співробітництва між Руссю та Візантією.

За інформацією Іоанна Кіннама, на початку 1160 р. імператор Мануїл Комнін залучив до великого походу проти конійського султана Килич-Арслана II, який здійснював набіги на прикордонні райони Візантії, окрім ромейських сил, вірменських, антиохійських та єрусалимських союзників, наймані загони хрестоносців, набраних безпосередньо на Родосі, головному перевальному пункті пїлігримів, та в Єрусалимі. Мануїл також винайняв половців („скїфів”) та якісь „народи, що мешкають поблизу Тавра” (*Σκύθας τε καὶ τῶν ἀμφὶ τῇ Ταύρῳ ἰδρυμένων ἔθνῶν ἐμισθοῦτο πολλὰ*)²⁵, що традиційно має вказувати на русичів. Велика війна не розпочалась, якщо не рахувати раптову перемогу Іоанна Кондостефана над окремим сельджукським загonom. Килич-Арслан запросив миру та визнав візантійський сюзеренітет²⁶.

Якого з князів Русі представляли „таврїйські скїфи”? Найлегше припустити, що відродився традиційний напрямок постачання військової сили до Візантії – через Київ. Він вже далеко не був тією столицею усієї держави, яку роль місто виконувало в часи Ярослава. Однак і про

ХІІ століття літописці цілком справедливо могли написати наступне: „Бысть же сице нѣкое нестроение въ великихъ князехъ Кіевскихъ, и многи рати, и убійства и кровопролитіа сотворяхуся, и вси убо тщахуся и подвизахуся на великое княженіе Кіевское. Сей бо Кіев слава, и честь, и мати, и глава все Русской землѣ бысть...”²⁷

Ще 1153 р., коли на київському столі сидів угорський ставленник та ворог Візантії Ізяслав Мстиславич, константинопольський ритор Михаїл у своїй промові, присвяченій перемозі Мануїла Комніна над угорцями, відзначив, що „ехо победы Мануила донеслось до тавроскифов, живущих на материке... Тавроскиф, пораженный шумом крылатой молвы, тяжело повесил голову” (пер. О.П. Каждана)²⁸. Саме київського та волинського князя Ізяслава О.П. Каждан вважав тим самим понурим тавроскіфом, якого засмутила звістка про поразку його союзників. Тобто візантійський автор за традицією саме київського князя робив епонімом усього колись союзного візантійцям етносу.

Подалі ситуація змінилась. Володимирко Галицький та суздальський князь Юрій Довгорукий, надійні союзники Мануїла Комніна, які втім не відзначені фактами військового співробітництва з імперією²⁹, обидва померли. Натомість новообраний київський князь, брат Ізяслава Ростислав Смоленський був більш прихильний до Константинополя, хоч, як і його попередник, нарікав на ідеологічний контроль з боку Константинопольського патріархату³⁰. Йому вдалось стабілізувати політичну ситуацію в Києві. В 1159 р., десь після травня, київський князь вів боротьбу з берладниками за Олешшя³¹ – стратегічний пункт, який забезпечував зв'язок між Києвом та Константинополем. Важливо підкреслити, що Ростиславові насади з дружинниками в цій операції очолювали воєводи Гюрг (Георгій або Юрій) Нестерович та Якун, про якого Київський літопис попередньо сповіщав, що він є „мужем от новгородців”³². Київські ратники настигли берладників у Диня (тобто Дичина на Дунаї, міста з непевною державною належністю, проте населеного русичами, можливо бродниками³³) „избиша ѣ . и полонь възаша”.

З історичного твору Іоанна Кіннама дізнаємось, що 1165 р. до Русі виїхав Мануїл з сім'ї Комнінів. Він вів перемови з низкою руських князів, яких можна було налаштувати проти Угорщини, позбавивши її будь-якої підтримки у разі конфлікту з Візантією³⁴. Якийсь Пріміслав (Πριμισλαβος) та князь Ростислав Мстиславич Київський (Ρωσισθλάβω) обіцяли Візантії військовий союз та допомогу людьми³⁵. Октавіуш Юревич довів, що Пріміславом, скоріш за все, був волинський князь Мстислав Ізяславич³⁶. Свідомо того, що руські полки виступили на боці Візантії, немає ані в руських літописах, ані у візантійських джерелах³⁷. Невідомо, на яких умовах була дана обіцянка військ – на умовах об'яви князями війни Угорщині, чи звичної відправки вояків до візантійських лав. Ми не можемо стверджувати

жодної з позицій. Але саме Ростислав тут виступає потенційним військовим партнером Візантії.

В останній чверті XII ст. інтерес до військового співробітництва взаємно занепадає як у Візантії так і на Русі. Подальша історія взаємодії цих двох країн не дає прикладів переміщень військової сили з Русі до Візантії Дніпром³⁸.

Таким чином, події 1159–1160 рр. – останній епізод післярославова часу, змальований історичними джерелами, коли хвилі скандинавського впливу сягнули Пониззя Дніпра. Київський князь Ростислав Мстиславич був сином Мстислава Володимировича та шведської принцеси Христини, доньки короля Инге Старого, яка померла 1122 р. Це покоління Рюриковичів підтримувало тісні контакти з північними країнами. Дві сестри Ростислава були видані заміж за північан та стали відомі у північних джерелах – „Геймскрінглі”, „Моркінскінні”, „Сазі про Кнютлінгів”. Донька Христини Інгідоттір Мальмфрід була дружиною Сігурда Магнуссона Хрестоносця, короля Норвегії, відомого своїм походом до Святої землі в 1110 р.³⁹ Після розлучення з Сігурдом Мальмфрід стала дружиною датського короля Еріка II (1134–1137 гг.), сина Еріка Доброго, короля Данії, котрий сконав на Кіпрі в ході паломництва. Інгільборг Гаральдсдоттір (під ім'ям Гаральда на півночі був відомий сам Мстислав Володимирович) була дружиною Кнута Лаварда, старшого брата Еріка II. Цей Кнут з 1115 р. став ярлом Шлезвіга а в 1129–1131 рр. був герцогом Гольштейна, населеного полабськими слов'янами, ободритами, та, відповідно, васалом імператора Священної Римської імперії. Саме Інгільборг дала своєму синові ім'я Вальдемар, на честь свого дідуся Володимира Мономаха, закріпивши його в династії королів Данії, адже її син сам 1157 р. став королем⁴⁰. Ще одна сестра Ростислава, Євфросинія, була матір'ю угорського короля Іштвана III і досі справляла вплив на його політику, тому комнінівське посольство 1165 р. до Ростислава мало особливий сенс, як на цьому наполягає Андрій Урбанський⁴¹.

На завоювання Олештя Ростислав відрядив новгородського воєводу Якуна, чие ім'я є виразно скандинавським за походженням та виступає як спотворене Гакон (Након). Цілком можливо, що в XII ст. це ім'я було популярним й поміж слов'янським населенням Новгороду, проте за вказаних обставин скандинавське походження його носія більш ніж вірогідне. Він може належати до тієї групи „реальних шведів на Русі”, за висловом шведського вченого Л. Грота, які поки що не викликали великої зацікавленості дослідників⁴².

Березанський рунічний камінь є пам'яткою мандрівки, в якій прийняла участь певна кількість вихідців зі Скандинавських країн, зокрема Швеції. Ця мандрівка відбувалась не раніше за середину XI ст. Пізній час встановлення пам'ятки зменшує ймовірність того, що вона була залишена торговцями. Найбільш вірогідними її авторами були вояки-найманці, відомі як варяги. Опинитись на Березані вони могли в ході якихось військових дій на

Нижньому Дніпрі або на шляху до Візантії. Залучення найманців зі Східної Європи, в тому числі скандинавів, у візантійську армію постійно знижувалось. Востаннє сприятливі умови для появи Березанського каменя склались 1159–1160 рр., в правління в Києві Ростислава Мстиславича. Саме тоді в Дніпровському пониззі діяли київські загони, які могли включати скандинавських вояків, і саме тоді вихідці з Русі востаннє зустрічаються у складі візантійської армії в Малій Азії, тобто обидві згадані умови контексту появи Березанського каменю були наявні.

¹ Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани // Известия императорской археологической комиссии. – Вып. 23. – СПб., 1907. – С. 66-75.

² М.В. Енговатов помилково констатував невизначеність місця зберігання знахідки: Энговатов Н.В. Находки рунических надписей на территории СССР // СС, 6. – 1963. – С. 238.

³ Arne T.J. Den Svenska runstenen från ön Berezanj utanför Dnjeprmyningen // Fornvannen. – 1914. – S. 44-48.

⁴ Montelius O. Svenska runstenar om farder osterrut // Fornvannen. – 1914. – S. 112. Див. також: Щепкин Е.Н. Древнейшие сношения Швеции с востоком (Новости шведских археологических журналов) // Исторические известия. – №1. – 1917. – С. 19.

⁵ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. – М., 2001. – С. 200-202.

⁶ Constantinus Porphyrogenetus. De ceremoniis... II, 48 // PG, 112. – 1864. – Col. 1277-1278.

⁷ ПСРЛ. – Т.1. – 1926. – С. 37: „и да не имѣють власти Русь . зимовати въ вустыи Днѣпра Бѣльбережи . ни оу сѣтго Ельферья . но егда придетъ осень . да идуть въ домъ своя в Русь”

⁸ ПСРЛ. – Т. V. Псковския и Софийския летописи. – СПб., 1851. – С. 137.

⁹ ПСРЛ. – Т. VII. Воскресенская летопись. – СПб., 1856. – С. 331.

¹⁰ ПСРЛ. – Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1862. – С. 82.

¹¹ Мельникова Е.А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. // СС, 21. – Таллин, 1976. – С. 79-82.

¹² Киевопечерский Патерик по древним рукописям в переложении на современный русский язык М. Викторовой. – К., 1897. – С. 55-65.

¹³ Мурьянов М.Ф. Золотой пояс Шимона // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. – М., 1973. – С. 187-198.

¹⁴ Луговой О.М. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі в X-XI ст. // Дриновський збірник. – Т. 3. – Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – С. 365-375

¹⁵ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С. 37.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.1 Лаврентиевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 173.

¹⁷ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 429.

¹⁸ Фроянов И.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – М.-СПб., 1995. – С. 188-189.

- ¹⁹ Obolensky D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453.* – L., 1971. – P. 226.
- ²⁰ Васильевский В. О Варяго-Руссах (ответ Д.И. Иловайскому) // Труды, т. 1. – СПб., 1908. – С. 382
- ²¹ *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum orientis* / Fr. Miklosich et Jos. Müller. – T. VI. – Vindobonae, 1890. – Actus XIII. – P. 44-49.
- ²² Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі. – К., 2002. – С. 45.
- ²³ Там же. – К., 2002. – С. 52
- ²⁴ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. – С. 38.
- ²⁵ *Ioannis Cinnami Epitome. IV, 24* // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* – Vol. 25. – Bonnae, 1836. – P. 235.
- ²⁶ Степаненко В.П. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071-1176). – Свердловск, 1988. – С. 159.
- ²⁷ ПСРЛ – Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – 1862. – С. 205
- ²⁸ Каждан А.П. Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в. // *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.* – М., 1972. – С. 235-236.
- ²⁹ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. – С. 46.
- ³⁰ Obolensky D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453.* – L., 1971. – P. 228, 230.
- ³¹ ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1908. – Стлб. 505. Таке датування справедливе за умови, якщо дати Київського літопису вираховувати в ультрамартівський спосіб, як доводить для цих років М.Г. Бережков: Бережков Н.Г. *Хронология русского летописания.* – М., 1963. – С.17
- ³² ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1908. – Стлб. 503
- ³³ Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // *Український історичний журнал.* – 1966. – №9. – С.12-22.
- ³⁴ Urbansky A. *Byzantium and the Danube Frontiere.* – N.-Y., 1968. – P. 102; Котляр М.Ф. *Історія дипломатії...* – С. 58-59.
- ³⁵ *Ioannis Cinnami Epitome. V, 12.* // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* - Vol. 25. – Bonnae, 1836. – P. 235.
- ³⁶ Юревич О. Андроник I Комнин / Пер. с англ. К.Л. Дробинской. – СПб., 2004. – С. 170-178.
- ³⁷ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. – С. 47.
- ³⁸ Про причини цього дивись: Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. – С. 52; Луговой О.М. *Підрозділи Рос та Варангів...* – С. 365-375
- ³⁹ Див.: Мудеревич В. Один епізод русько-скандинавських династичних зв'язків на початку XII ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* – Серія „Історія”. – 2009. – Вип. 1. – С. 4-8.
- ⁴⁰ Прицак О. *Походження Русі.* – Т. II. – С. 249-252.
- ⁴¹ Urbansky A. *Op. cit.* – P. 102
- ⁴² Грот Л. Мифические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории // *Сборник Русского исторического общества - № 8 (156).* – М., 2003. – С. 183.